Zahiriddin muhammad bobur aruz risolasining "Muxtasar" nomi atrofidagi terminologik masala va uni hal etish yo'llari

Musaev Islomxon Xodi o‘g‘li
Alfraganus universiteti o‘qituvchisi
Email: ismusayev94@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-9531-3551

ANNOTATSIYA. *Ushbu ilmiy maqolada ulug' o'zbek shoiri, mutafakkiri va davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Boburning she'riyat nazariyasi va aruz tizimiga bag'ishlangan nodir aruz risolasining nomi atrofida yuzaga kelgan terminologik chalkashliklar, ularning kelib chiqish sabablari hamda matnshunoslik nuqtai nazaridan mazkur muammoni hal etish yechimlari ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda 1971-yilda Toshkentda O'zbekiston SSR "Fan" nashriyoti tomonidan Saidbek Hasanov tayyorlovida chop etilgan "Muxtasar" nashri, Parij Milliy kutubxonasida 1308-raqam ostida saqlanayotgan foto-nusxa hamda 1561-yilda Xoja Muhammad Samarqandiy tomonidan ko'chirilgan Samarqand/Dakka qo'lyozmasi ma'lumotlari qiyosiy o'rganiladi. Filologiya fanlari doktori Ergash Rustamov, professor Saidbek Hasanov, Xayrulla Ismatullayev hamda Fuad Ko'pruluzoda, Abdurauf Fitrat va boshqa taniqli adabiyotshunos olimlarning qarashlari toqashtirilib, risoladagi "muxtasar" so'zi asarning rasmiy nomi (nomen) emas, balki uning ixcham xarakterini ko'rsatuvchi sifat (epitet) ekanligi ilmiy asoslanadi. Maqola so'ngida asar nomini unifikatsiya qilish hamda kelgusi ilmiy va akademik nashrlarda terminologik anarxiyaga barham berish bo'yicha amaliy tavsiyalar ilgari suriladi.*

Keywords: *Zahiriddin Muhammad Bobur, Aruz risolasi, Muxtasar, Risolayi aruz, Ilmul aruz, matnshunoslik, Saidbek Hasanov, Ergash Rustamov, Hamid Sulaymon, Parij qo'lyozmasi 1308, Mezon ul-avzon, bahr va vazn.*

1. KIRISH

O'zbek mumtoz adabiyoti va matnshunosligi tarixida Zahiriddin Muhammad Boburning she'riyat nazariyasi, xususan, aruz vazni qonuniyatlariga bag'ishlangan ilmiy merosi alohida fundamental o'rin tutadi. Sharq xalqlari she'riyatining asosini tashkil etuvchi aruz, qofiya va badiiy tasvir vositalari nazariyasini mukammal bilmay turib, klassik matnlarni to'g'ri idrok etish va ilmiy-tanqidiy matnlarni tiklash imkonsizdir. Akademik E.E. Bertels ta'kidlaganidek, Sharqda qabul qilingan she'riyat qonuniyatlarini

chuqur o'rganmay turib, Sharq mumtoz adabiyotini professional darajada tadqiq etib bo'lmaydi.

Boburning aruzga oid ushbu shoh asari uzoq yillar davomida dunyo sharqshunosligi va o'zbek adabiyotshunosligida turli nomlar bilan yuritilib kelindi. Xususan, asar muallifning o'z qalamiga mansub "Boburnoma"da "Mufassal" deb tilga olingan bo'lsa, jahon sharqshunoslik ilmiy amaliyotida Fuad Ko'pruluzoda, A. Samoylovich, Abdurauf Fitrat, E. Bloch, S.Y. Malov hamda A.M. Shcherbak kabi olimlar tomonidan "Risolai aruz", "Risolai fi-l-aruz" yoki "Risolai aruz-i turki" deb atab kelindi. Biroq, 1968-yilda taniqli navoiyshunos va matnshunos olim Hamid Sulaymon Parij Milliy kutubxonasidan mazkur asarning 1308-raqamli yagona noyob qo'lyozma nusxasining mikrofilmini olib kelgach, 1971-yilda Toshkentda Saidbek Hasanov tayyorlovida asar "Muxtasar" sarlavhasi ostida birinchi marta o'zbek va rus tillaridagi so'zboshi hamda transkripsiyasi bilan nashr etildi. Mazkur nashr bosilib chiqqach, ilm-fan olamida asarning chinakam nomi atrofida jiddiy terminologik bahslar va matnshunoslik muammolari yuzaga keldi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, ilmiy muomalaga "Muxtasar" nomi bilan kirib kelgan bu sarlavha lisoniy me'yor va semantik jihatdan asar matnidagi so'zning asl ma'nosini noto'g'ri talqin qilish natijasida shakllangan. Ushbu maqolaning maqsadi — qo'lyozma manbalari va ilmiy munozaralar asosida "Muxtasar" nomi atrofidagi terminologik masalani atroflicha tahlil etish va uni hal etishning aniq ilmiy yo'llarini ko'rsatib berishdan iboratdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot matnshunoslik-tanqidiy tahlil, qiyosiy-tarixiy metod hamda filologik-terminologik ekspertiza usullariga asoslanadi. Tadqiqot jarayonida quyidagi manbalar va ilmiy materiallar o'rganildi va o'zaro qiyoslandi:

Qo'lyozma va manbalar tahlili:

1. Parij Milliy kutubxonasida 1308-raqam ostida saqlanayotgan 172 betlik qo'lyozma foto-nusxasi.
2. 1561-yilda Dakka/Samarqand shaharlarida kotib Xoja Muhammad Samarqandiy tomonidan ko'chirilgan, 340 sahifadan iborat bo'lgan va keyinchalik Shaxzoda Parij kutubxonasida saqlangan ikkinchi nusxa haqidagi ma'lumotlar.

Nashrlar va ilmiy takrizlar tahlili:

1. Saidbek Hasanov tomonidan tayyorlanib, 1971-yilda O'zbekiston SSR "Fan" nashriyotida chop etilgan "Muxtasar" ilmiy-tanqidiy nashri.
2. Filologiya fanlari doktori Ergash Rustamovning 1972-yilda chop etilgan "Muxtasar (Qisqacha)" nomli ilmiy takrizi va undagi tekstologik e'tirozlar.
3. Filologiya fanlari nomzodi Xayrulla Ismatullayevning 1974-yil 14-maydagi "Boburning aruz risolasi" hamda M. G'afforova va E. Muhamedovlarning 1974-yil 6-iyundagi "Boburning nodir risolasi" maqolalaridagi terminologik mulohazalar.

Qiyosiy-miqdoriy metodologiya:

1. Bobur risolasining bahr va vaznlar qamrovi Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" asari hamda Sharqning boshqa klassik aruz risolalari (Rashididdin Vatvotning "Hadoiq us-sihr", Shamsiddin Muhammad ibn Qays Roziyning "Al-Mu'jam", Xoja Nasiriddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or") ko'rsatkichlari bilan qiyosiy jadval ko'rinishida tahlil etildi.

Natijalar. Boburning aruzga bag'ishlangan risolasining nomlanishi bo'yicha tarixiy-ilmiy manbalarda bir nechta bir-biridan farqlanuvchi variantlar mavjudligi aniqlandi. Quyidagi jadvalda olimlar va manbalar kesimida asar nomining qo'llanish manzarasi keltiriladi:

Manba / olim	Yil / hujjat	Asarga berilgan nom / sarlavha	Terminologik xarakteri
Zahiriddin Muhammad Bobur	"Boburnoma"	Mufassal	Muallifning o'zi tomondan berilgan nomlanish
Fuad Ko'pruluzoda	1923-yil (Parij 1308 nusxasi)	Risolai aruz	Birinchi ilmiy tavsifdagi nom
A. Samoylovich	1928, 1934-yillar	Risolai aruz-i turki	Til xususiyatiga ko'ra berilgan nom
Abdurauf Fitrat	1926, 1934, 1936-yillar	Risolayi aruz	Ilmiy-pedagogik amaliyotdagi nom
E. Bloch	1933-yil (Parij katalogi)	Risolai fi-l-aruz	Bibliografik katalogdagi nom
Saidbek Hasanov	1971-yil nashri	Muxtasar	Qo'lyozma matnidan kelib chiqib berilgan sarlavha
Ergash Rustamov	1972-yil ilmiy takrizi	Risolayi aruz / Ilmul aruz	Matnshunoslik nuqtai nazaridan to'g'ri deb topilgan nom
Xayrulla Ismatullayev	1974-yil	Boburning aruz risolasi	Umumfilologik nomlanish

Qo'lyozma matni va "Muxtasar" so'zining semantik tahlili. Saidbek Hasanov risolani "Muxtasar" deb nomlashda Parij 1308-raqamli qo'lyozmasining muqaddima qismida uchraydigan quyidagi satrlarga tayangan:

"She'r ahli orasida shohiy vaznlarda ustoddin oz ash'or kelturilgan to bu muxtasar safarda ham demak fuqaro nazari joyiz ko'rilgandir... chun bu muxtasar safarda ham rohdosh bo'lur, shuning uchun muxtasar deb ataldim..." Biroq, matnshunos Ergash Rustamov ushbu parchaning leksik-semantik va sintaktik qurilishini atroflicha o'rganib, quyidagi muhim natijalarni o'rtaga tashladi:

1. Matndagi "muxtasar" so'zi asarning rasmiy maxsus nomi (ismlanishi) bo'lmay, balki risolaning hajman ixcham, lisoniy jihatdan qisqa va safarda ham olib yurishga qulay bo'lgan "kichkina dastur, axborot manbai yoki qisqacha qo'llanma" ekanligini ta'kidlash uchun ishlatilgan sifatdir.
2. Bobur "chun bu muxtasar safarda ham rohdosh bo'lur" deganda, asarining xarakterini "ushbu ixcham qo'llanma" ma'nosida ifodalagan. Mazkur sifatlashni asarga qo'yilgan rasmiy sarlavha deb qabul qilish matnshunoslikda grammatik va semantik anglashmovchilikka olib kelgan.

Bobur aruz risolasining ilmiy qimmati va navoiy asari bilan qiyosi. Bobur aruz risolasining mundarijasi va hajmi uning oddiy "qisqacha" risola emas, balki Sharq aruzshunosligida tengsiz ensiklopedik manba ekanligini ko'rsatadi. Asar 2 yirik bobdan

iborat bo'lib, birinchi bobda aruz bahr va vaznlari, ikkinchi bobda esa ruboiy va boshqa she'riy shakllar bayon etiladi. Asarda 60 dan ortiq shoir (Xo'ja Hofiz, Sa'diy, Jomiy, Lutfiy, Navoiy va b.) ijodidan 600 dan ortiq bayt misol qilib keltirilgan.

Quyidagi jadvalda Saidbek Hasanov tadqiqotiga asoslanib, Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" asari bilan Bobur risolasidagi bahr va vaznlar sonining qiyosiy ko'rsatkichlari keltirilgan:

№	Bahrlar Nomi (بحور)	Alisher Navoiy ("Mezon ul-avzon")	Zahiriddin Muhammad Bobur Risolasi
1	Hazaj (هزج)	46	105
2	Rajaz (رجز)	13	63
3	Ramal (رمل)	13	59
4	Munsarih (منسرح)	12	33
5	Muzori' (مضارع)	12	24
6	Muqtazab (مقتضب)	6	15
7	Mujtass (مجتص)	9	20
8	Sari' (سريع)	5	17
9	Jadid (جديد)	1	11
10	Qarib (قريب)	3	14
11	Khafif (خفيف)	5	22
12	Mushakil (مشاكل)	4	17
13	Mutaqarib (متقارب)	0	45
14	Mutadorik (دارك/مدار)	7	26
15	Komil (كامل)	1	22
16	Vofir (وافر)	1	22
17	Tavil (طويل)	1	6
18	Madid (مديد)	1	4
19	Basit (بسيط)	1	8
20	Amats (عميق)	—	2
21	Aris (عريض)	—	4
Jami	**21 bahr**	**151 vazn**	**537 vazn**

Ushbu qiyosiy raqamlar shuni ko'rsatadiki, Rashididdin Vatvot (139 vazn), Shamsiddin Roziy (250 vazn), Vahid Tabriziy (65 vazn), Saifi Nishopuriy (91 vazn), Abdurahmon Jomiy (140 vazn), Shayx Ahmad Oymutluda (152 vazn) hamda Alisher Navoiy (151 vazn) bilan solishtirganda, Bobur o'z risolasida 537 vaznni tahlil qilib, Sharq aruzshunosligida eng yirik nazariy ko'lamni yaratgan.

Munozara. Sarlavha (Nomen) va Sifat (Epitet) O'rtasidagi Terminologik Ziddiyat. Ergash Rustamov va boshqa matnshunoslarning tahlillari ko'rsatadiki, Saidbek Hasanov tomonidan asarga berilgan "Muxtasar" nomi ilmiy-terminologik jihatdan muvaffaqiyatli tanlov emas. Mazkur masala yuzasidan uchta asosiy ziddiyat nuqtasi mavjud:

Janr va maqom ziddiyati: Bobur risolasi 537 vaznni va 600 dan ortiq guvohlik baytlarini o'z ichiga olgan fundamental ilmiy tadqiqotdir. Uni "Muxtasar" (qisqacha) deb nomlash asarning ensiklopedik ko'lamiga ham, ilmiy qimmatiga ham mos kelmaydi.

Grammatik va linguistik misinterpretation: Qo'lyozmadagi "to bu muxtasar safarda ham demak fuqaro nazari joyiz ko'rilgandir" birikmasidagi "muxtasar" so'zi ism (ot) emas, balki aniqlovchi sifat vazifasini bajargan. Shoir o'z asarini kamtarona ravishda "ushbu ixcham qo'llanma" deb sifatlagan. Sharq qo'lyozmalari an'anasida mualliflarning o'z asarlarini "kamina", "muxtasar", "muxtasaril-kalam" deb atashlari odatiy hol bo'lib, me'yoriy kamtarinlik (topos) hisoblanadi.

Traditsional ilmiy nomlanishdan chekinish: Sharq matnshunosligi va sharqshunoslik maktabida (Fuad Ko'prulu, Fitrat va b.) asar azaldan "Risolayi aruz" yoki "Ilmul aruz" deb kelingan. Asarni ilmiy muomalaga "Muxtasar" deb kiritish terminologik anarxiyani keltirib chiqardi.

Matnshunoslik va transliteratsiyadagi turdosh xatoliklar. "Muxtasar" nashrida faqat asar nomi bilan bog'liq muammo emas, balki qator jiddiy matnshunoslik nuqsonlari ham sodir bo'lganligi Ergash Rustamov takrizida qayd etilgan:

Muallif ismining noto'g'ri transliteratsiyasi: Nashrda va ba'zi tadqiqotlarda shoir ismi "Bobir" (ﺑ bir) deb transliteratsiya qilingan va o'quvchiga uqtirilgan. Ergash Rustamov ta'kidlaganidek, bu o'zbek matnshunosligining jiddiy xatolaridan biridir. Asl qo'lyozma va lisoniy me me'yor bo'yicha ism strictly "Bobur" (ﺑ bur) deb yozilishi va o'qilishi shart.

Qo'lyozma nuqsonlarini tanqidsiz ko'chirish: Parij 1308-raqamli qo'lyozmasi kotibi aruz ilmidan bexabar, o'rta darajadagi havaskor xattot bo'lgan. U matnda ko'plab so'zlarni tushirib qoldirgan, takrorlagan, harflarni almashtirgan hamda vazn va qofiyalarni buzgan. Nashrda kotibning ushbu xatolari (masalan, "vafo qilur eruk" o'rniga "vafo qilur e'ruk" deb xato transkripsiya qilinishi hamda "shiya" va "tiyra" so'zlaridagi unli uzunliklarining xato berilishi) chuqur tekstologik tahlildan o'tkazilmay bosilgan.

Terminologik masalani hal etish yo'llari. Ushbu terminologik chalkashlikni bartaraf etish uchun quyidagi bosqichma-bosqich ilmiy va amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim:

Asar nomini unifikatsiya qilish (standartlashtirish):

- Akademik va o'quv adabiyotlarida asar nomini "Risolayi aruz" yoki "Ilmul aruz" (yoki "Boburning Aruz risolasi") shaklida qayd etish me'yorini qaror toptirish.
- "Muxtasar" so'zini faqat tarixiy nashr sarlavhasi sifatida izohli qavslarda ko'rsatish (masalan: Zahiriddin Muhammad Bobur. Risolayi aruz ("Muxtasar" nashri)).

Ko'p nusxali qiyosiy matnni yaratish:

- Parij 1308-raqamli nusxasi bilan birga 1561-yilda Xoja Muhammad Samarqandiy ko'chirgan 340 sahifali Dakka/Samarqand qo'lyozma nusxasini o'zaro solishtirib, akademik ilmiy-tanqidiy matnni qayta tayyorlash.

Transliteratsiya va apparatni mukammallashtirish:

- Transkripsiyadagi "Bobir" kabi noaniqliklarni strictly "Bobur" deb tuzatish, kotib xatolarini ilmiy izohlar va variantlar apparatiga ko'chirish.

XULOSA.

Zahiriddin Muhammad Boburning aruz risolasi turkiy aruzshunoslik va she'riyat nazariyasining eng cho'qqi obidalaridan biridir. Ushbu asarning ilmiy muomalada "Muxtasar" deb atalishi 1971-yilgi nashr jarayonida matn grammatikasi va semantikasini yetarlicha chuqur baholamaslik natijasida yuzaga kelgan terminologik chalg'ishdir.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi tavsiyalar beriladi: O'zfa tili va adabiyoti institutiga va oliy ta'lim muassasalariga: Darsliklar, ensiklopediyalar va ilmiy kataloglarda Bobur asarini "Muxtasar" emas, balki "Risolayi aruz" ("Ilmul aruz") nomi bilan standartlashtirish tavsiya etiladi.

Matnshunos olimlarga va nashriyotlarga: Parij va boshqa xalqaro fondlardagi barcha mavjud nusxalar asosida Bobur aruz risolasining yangi, mukammal ilmiy-tanqidiy akademik nashrini tayyorlash va unda terminologik hamda grafik xatoliklarni to'liq bartaraf etish lozim.

ADABIYOTLAR / REFERENCES:

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. Muxtasar. Nashrga tayyorlovchi: Saidbek Hasanov. Toshkent: O'zbekiston SSR "Fan" nashriyoti, 1971.
2. Rustamov, Ergash. "Muxtasar (Qisqacha)" [Takriz]. Sharq yulduzi, № 9, 1972, 161–163-betlar.
3. Hasanov, Saidbek. "Boburning «Muxtasar» asarida bahr va vaznlar hamda ularning bayon qilinish uslubi". Ilmiy maqola, 161–163-betlar.
4. Ismatullayev, Xayrulla. "Boburning aruz risolasi". Toshkent haqiqati, 1974-yil 14-may.
5. G'afforova, M., Muhamedov, E. "Boburning nodir risolasi". Toshkent haqiqati, 1974-yil 6-iyun.
6. Hasanov, Saidbek. "Matnshunoslikning dolzarb muammolari". Toshkent haqiqati, 1970-yillar.